

SATRICUM VAN GRAND TOUR TOT INTERNATIONALE SAMENWERKING

Riemer Knoop

Dat we in Satricum aan de slag zijn, en ook de manier waarop, heeft een lange en rijke voorgeschiedenis. En het karakter van de Nederlandse aanwezigheid daar heeft zich in de loop der tijd ook nog eens stevig ontwikkeld. De vraag die ik hier wil beantwoorden, is wat de precieze aard van ons Satricumproject eigenlijk is, en tegen welke achtergrond dat het meeste reliëf kan krijgen. In ieder geval gaat het om meer dan om een puur archeologisch-wetenschappelijke onderneming. Als je die vraag serieus onderzoekt krijg je als het ware een caleidoscoop. Het Satricumproject kun je van zoveel kanten bekijken, via zoveel verschillende routes aanvliegen, dat het uiteindelijk een fonkelende, geslepen diamant wordt, die het licht telkens verschillend weerkaatst.

Grand tour

Ik onderscheid een handvol facetten. Aan het begin staat de eeuwenlange belangstelling van Noord-Europese jongemannen voor de antieke oudheid in Italië: de fameuze *Grand Tour*. Wat weinig mensen weten, is dat die Grand Tour een sterk Nederlandse oorsprong had. De Nederlandse paus Adrianus VI had in 1522 immers Jan van Scorel naar Rome gehaald als opzichter van zijn kunstcollecties. Terug in Utrecht moest die voor de bisschop antieke oudheden in zijn schilderijen verwerken. De fascinatie met Italië als persoonlijk ontwikkelingsideaal was geboren! Een lange uitloper van dit humanistische renaissancegevoel was een brede 19de-eeuwse golf van buitenlandse archeologische missies in het Middellandse Zeegebied. Op hetzelfde moment gingen veel jonge, nationale Europese staten in Rome ook onderzoek doen naar bronnen voor hun eigen geschiedenis, in de pas geopende archieven van het Vaticaan bijvoorbeeld. Omgekeerd was van groot belang

Afb. 1. Façade van Palazzo delle Esposizioni Roma tijdens *Mostra della Rivoluzione fascista* (1932) (foto Wikipedia)

de groeiende notie dat Italië een heel eigen pre- en protohistorie had gehad, vertegenwoordigd door Etrusken en andere 'Italische' volkeren.

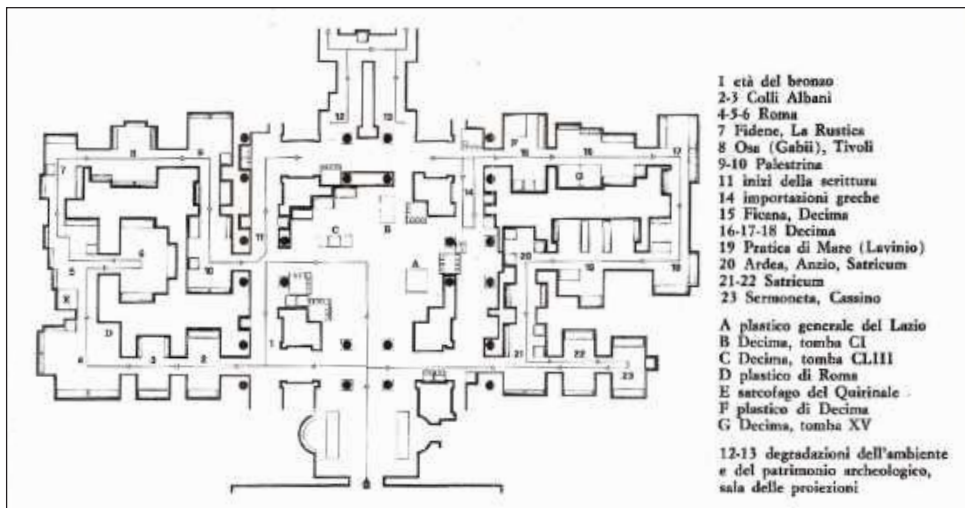
Megatentoonstelling Rome

Dat verscherpte zich na de Tweede Wereldoorlog. Enerzijds werden bij de Wederopbouw van het in puin geschoten Italië tal van nieuwe antieke resten ontdekt. En een nog grotere impact had de explosieve groei van met name de stad Rome. In 25 jaar verdubbelde die haar bevolking en grondoppervlak. Bij de aanleg van hele nieuwe stadswijken in de jaren vijftig en zestig kwam een totaal onbekende cultuur aan het licht. De *campagna romana* was de geboortegrond van de 'Latiale cultuur', die vooraf was gegaan aan de Romeinse republiek – volgens de bronnen gesticht in 509 v.Chr.





Afb.2. Palazzo delle Esposizioni Roma tijdens tentoonstelling *Civiltà del Lazio primitivo*, voorjaar 1976 (foto Studi Romani 24/1, 1976)



Afb. 3. Plattegrond tentoonstelling *Civiltà del Lazio primitivo*, voorjaar 1976 (foto tentoonstellingsfolder)



1, 2. - *I nuovi scavi di Decima con le ricche suppellettili del VII secolo*; 3. - *Tombe di Satricum*


Afb. 4. Detail van de zalen 'Satricum' op tentoonstelling *Civiltà del Lazio primitivo*, voorjaar 1976 (foto Studi Romani 24/1, 1976)

Anderzijds was Italië ook wel toe aan een tegenwicht tegen de dominante verheerlijking van die Romeinse tijd, het stokpaardje van de fascistische waarvoor het halve historische centrum van de stad op de schop was gegaan. Curieus én veelzeggend vind ik de locatie van de grote overzichtstentoonstelling *Civiltà del Lazio primitivo* ('Beschavingen van het vroege Latium') (afb. 2-4). De recente vondsten uit heel Latium met name uit die naoorlogse jaren werden getoond in het gigantische *Palazzo delle Esposizioni Roma* in het centrum van stad. Gebouwd in 1883 aan de Via Nazionale was dit het hart geweest van de herdenkingen van Mussolini's 'Mars op Rome' met een om de vijf jaar terugkerende *Mostra della Rivoluzione Fascista*. Voor die gelegenheden werd vóór het neoclassicistische gebouw een daverend fascistische nepgevel gezet (afb. 1). Precies in dat palazzo vond in 1976 de grote Latium-tentoonstelling plaats, die een tegenmal zou vormen van de uitgewoende Romeins Imperium-verering onder het Mussolini-regime en tegelijkertijd een einde moest maken aan de nietsontziende, soms bijna planmatige vernietiging van het erfgoed. Die Latium-manifestatie vormde feitelijk de start van het huidige Satricum-onderzoek.

Internationaal reddingscomité

Wat was het geval? De grote Latium-tentoonstelling was voorbereid door een breed comité van instanties en geleerden. Naast de *who's who* van de Italiaanse archeologie zaten daar ook vertegenwoordigers van buitenlandse wetenschappelijke en culturele instituten in, waaronder de directeur van het Nederlands Instituut te Rome (NIR) en diens archeoloog, dr. Conraad Stibbe. Dat comité was ook blijven voortbestaan na de tentoonstelling – die in slechts zeven weken mooi 110.000 bezoekers had getrokken, en meer dan zeventuizend catalogi had weten te verkopen.

De publieke oproep (en politieke aanklacht) om te redden wat er te redden viel van de oudheden in de Romeinse *campagna* was voor Stibbe aanleiding voor actie. Nog datzelfde jaar informeerde hij bij de voorzitter van dat comité, de etruskoloog prof. Massimo

Afb. 5. Opgraving van middeleeuws muurwerk op terrein "I mulini" nabij villa De Gelukkige Olifant, Porto Ercole, 1976. Bron: MedeNIR  9, pl. 32.7 (foto P. Marzoff)

Pallottino, of het NIR niet iets kon bijdragen, door middel van een noodopgraving. Daar had het NIR namelijk, tot zijn niet geringe verbazing, opeens een budget voor gekregen. Eerder was er namelijk een bescheiden opgravingscampagne uitgevoerd bij de vakantievilla van koningin Juliana, de 'Gelukkige Olifant', in het lieflijke Porto Ercole, op het Toscaanse schiereiland Monte Argentario (afb. 5). Daar had prins Bernhard in 1959 een riante villa van 24 kamers laten bouwen, met een zwembad, botenhuis en gastenverblijf op vier hectare grond (afb. 6) – alles in 2012 gesloopt. Aan de bergzijde van het terrein waren in 1974 onder de resten van een middeleeuwse boerderij sporen van mogelijk veel oudere bebouwing gezien. Een Etruskisch graf misschien? Een Romeinse stad?

Budget voor koninklijke opgraving

De autoriteiten werden ingelicht maar toen die aangaven geen mensen of middelen te kunnen missen, werd contact opgenomen met de Nederlandse ambassade en ook met het NIR. Vanwege de koninklijke connectie zag men er daar wel wat in. In 1976 kon er gedurende twee weken worden gegraven, door freule Maria (Piet) Stoop, een gerenommeerde Nederlandse archeologe aan de Rijksuniversiteit Leiden met goede connecties in Italië, en haar twee assistentes, die later archeologisch hoogleraar respectievelijk universitair docent in Groningen zouden worden, de dames Maaskant en Galestin. Een bevriende Duitse architect deed de bouwkundige analyses. Er werden echter geen oudere dan middeleeuwse structuren



gevonden. Maar naast een mooie publicatie, van niet minder van 70 bladzijden, die drie jaar later in de *Mededelingen van het Nederlands instituut in Rome* verscheen, was er nóg een resultaat. Voor het archeologische veldwerk in de *Elefante Felice* was een bedrag van vijfduizend gulden (thans € 7.000) aan het NIR toegekend. En dat bedrag was het jaar daarop gewoon weer aan het budget toegevoegd, geormerkt ‘opgravingen’. Vandaar ook het gemak van de vraag van Stibbe aan Pallottino.

Concessie voor Satricum

Maar in plaats van ergens nabij Rome een ‘noodopgraving’ te gaan uitvoeren, wat destijds een nieuw en hoogst urgent begrip was en Stibbe aan de hand gedaan door zijn latere echtgenote, de prehistorica Barbara Heldring, kreeg het NIR een uitnodigingsbrief om eens te gaan kijken wat de situatie was in... Satricum. Met zo’n zestig kilometer van Rome een flink uit de buurt, en nou niet echt de



Afb. 6. Prins Bernhard en koningin Juliana (rechts achter) met oudste dochter en nieuwe verloofde, voor hun villa ‘De Gelukkige olifant’, Porto Ercole, juli 1965 (foto G. van der Werff)

Romeinse *campagna*. Bovendien al veel eerder ontdekt en leeggeschept, eind 19de eeuw. De spectaculaire vondsten van toen, immer onuitgegeven, hadden al twee aparte zalen in de Latium-tentoonstelling gevuld (afb. 4). Weliswaar bevestigde de brief het aanbod om onderzoek uit te voeren, maar ook werd verwezen naar de officiële weg. Het NIR moest een wettelijke vergunning bij de autoriteiten aanvragen, die zou dan van harte ondersteund worden, maar er moest ook een prehistorisch specialist in het team. Dat was in 1976. Inmiddels weten we dat er in dat comité felle discussies over waren gevoerd. Satricum voor de Nederlanders? No way! Hoe dat ook zij, het jaar daarop werd een eerste schoonmaakcampagne uitgevoerd, met medewerking van onder meer dezelfde Maaskant en Galestin. Die gingen later op een deel van de akropolis met hun team van de Rijksuniversiteit Groningen een geheel eigen weg, terwijl het NIR de hoofdcampagnes bleef uitvoeren, daar en elders in het stadsgebied (afb. 8). In de loop der tijd ontwikkelden die NIR-activiteiten zich van bescheiden schoonmaakcampagnes van de ruïnes op de stadshoofd naar een strengste verboden was de grond in te gaan – alleen struiken wegknippen! –, tot volledige, meervoudige en soms maandenlang durende



Afb. 7. Rondleiding over gelegenheidstentoonstelling ‘Satricum’ in Nederlands Instituut te Rome, maart 1985

opgravingen op verschillende locaties, met mede-werking van tientallen studenten van alle Nederlandse universiteiten en specialisten uit binnen- en buitenland. Thans met drie magazijnen, een heus museum, diepe en duurzame vervlechtingen met burens, horeca, grondeigenaren, sponsors, lokale stichtingen en verenigingen en met regionale en provinciale overheden, universiteiten en maatschappelijke instellingen.

Koloniale territoria in Griekenland

Het is opmerkelijk dat een Nederlands archeologisch team zo lang zo'n vaste voet op Italiaanse bodem heeft. Vrijwel geen andere buitenlandse missie heeft dat. In de afgelopen decennia hebben in Italië de Belgen weliswaar langere tijd mogen graven in Ardena en Alba Fucens, de Spanjaarden en Amerikanen in Gabii, de Amerikanen ook op het Forum en in het Toscaanse Cosa en Murlo (sinds 1966!), en de Scandinaviërs in het Toscaanse Acquarossa. Maar die situatie verschilt in duur en omvang dramatisch van het beeld voor Griekenland. Daar zijn de grote antieke vindplaatsen sinds eind 19de eeuw vrijwel allemaal en vele decennialang 'bezet' door wat zeker in het begin wel vreemde mogendheden moeten zijn geweest. Een soort cultureel kolonialisme: de Duitsers in Olympia (sinds 1874), Tiryns, de Kerameikos; de Fransen in Delphi (1892) en Argos, op Delos en Xanthos; de Britten in Mycene, Knossos en Sparta. En oh ja, de Italianen in Phaistos en Gortyns (ik laat Turkije even buiten beschouwing). Anders dan Griekenland was Italië altijd onderdeel van 'onze' wereld geweest, tot en met Napels dan. In de gouden tijd van de Grand Tour ging niemand naar Griekenland. Te ver, te gevaarlijk en 'Turks', en voor de mooiste antieke Griekse tempels hoefde je helemaal niet naar Griekenland, die kon je al in Paestum en op Sicilië bekijken. Het zelfbewuste Italië daarentegen had vanaf zijn eenwording een sterk gecentraliseerd overheidssysteem opgetuigd, met een systeem van nationale musea en inclusief provinciale en stedelijke archeologische diensten, de soprintendenza's. Die diensten deden vooral inspecties, met in het begin een hoge mate van vrijheid voor landeigenaren en – soms ook buitenlandse – opgravers. Tussen die twee en de staat was het goed gebruik om de vondsten evenredig te verdelen. Voor de opgravers waren dat niet zelden zeer lucratieve voorzieningen.



Afb. 8. Tweede schoonmaakcampagne op de akropolis van Satricum, september 1978 (foto G.J. Boter)

Het schandaal van de Villa Giulia

Dat liep spaak uitgerekend op het moment dat Satricum ontdekt werd, in 1896-1898. Een jonge Franse kunsthistoricus, Henri Graillet, afkomstig van de École française in Rome, was in opdracht van een Poolse geldschietter graaf Tyskiewicz en met toestemming van de adellijke familie Gori Mazzoleni op hun land begonnen met opgravingen op de akropolis van wat later bekend werd als de resten van het oude Satricum. De soprintendente en directeur van het jonge nationale museum Villa Giulia 'voor de oudheden buiten de stad', Felice Barnabei, kreeg lucht van de spectaculaire vondsten, gooide de buitenlanders eruit en nam de zaak over. Dat viel niet goed in het Romeinse wereldje van buitenlandse archeologen en antiekhandelaren. Barnabei, inmiddels directeur generaal, werd verdacht gemaakt, ook omdat de invloed van die buitenlandse archeologen sterk beknot begon te worden. Er werd gespeculeerd dat de vondsten in een nieuwe zaal van Barnabei's museum, gewijd aan de opgravingen in Narce, niet zouden deugen. En hijzelf zou betrokken zijn in een internationaal netwerk van illegale handeltjes. De zaak liep lelijk uit de hand, de buitenlandse pers smulde ervan (*The Villa Giulia Scandals!*), er kwam een parlementaire enquête, Barnabei moest het

veld ruimen, het museum ging 10 jaar dicht, en de depots gingen op slot. Inclusief het pas gevonden materiaal uit... Satricum.

De vraag van Claus

Het is niet zonder historische ironie te constateren dat uitgerekend de site Satricum zo'n brede buitenlandse ontplooiing heeft gekend. Dat moet ook anderen zijn opgevallen. Er was er in elk geval één die dat onder woorden bracht. In 1985 leidde ik ons koninklijk paar, op staatsbezoek in Italië, rond over een minitentoonstelling in het NIR over de recente opgravingen in Satricum. De koningin vond alles prachtig, en was vooral geïnteresseerd in de potten en pannen uit de Volskische necropool. Na heel lang nadenken was het de prins-gemaal die vroeg hoe het stond met de culturele samenwerking in en rond ons project. We zaten als Nederlands team immers in een voor ons betrekkelijk vreemde, buitenlandse situatie, en deden van alles met het Italiaanse cultuurgoed (het woord erfgoed is van later datum). Van die kant hadden we onszelf nog nooit bekeken, moest ik, na even lang nadenken, bekennen. Ik wist maar half dat prins Claus toen net inspecteur-generaal Ontwikkelingssamenwerking was geworden, niet geheel onomstreden trouwens (hij had een paar jaar daarvoor moeten aftreden als voorzitter van de NCO wegens de affaire-Angola). Hij vond dat ontwikkelingsprojecten zich veel meer rekenschap moesten geven van lokale contexten, dat je terughoudend met Westerse concepten moest zijn en geen onevenwichtige internationale economische verhoudingen in stand moest houden. Dat was bij ons werk weliswaar allemaal niet aan de orde, maar zeker nu, na 40 jaar terugkijkend kun je je best afvragen hoe de internationale dimensie van ons werk zich ontwikkeld heeft, wetenschappelijk, cultureel en maatschappelijk. Dat biedt stof voor een hele reeks lezingen. Ik haal er hier één aspect uit: cultureel tegen wetenschappelijk.

Tussen cultuur en wetenschap

Het NIR was in 1904 opgericht als uitvalsbasis om de nationale Nederlandse geschiedenis en identiteit te verrijken met bronnen uit vooral het Vaticaan, dat toen net was gereduceerd tot nog geen halve vierkante kilometer en nijver broedde op nieuwe geopolitieke zingeving. Het NIR heeft altijd vooral wetenschappelijke activiteiten uitgevoerd. Het



Afb. 9. Rondleiding overgelegenhedstentoonstelling 'Satricum' in het Nederlands Instituut te Rome, maart 1985

heeft dan ook meer dan 60 jaar Nederlands *Historisch* Instituut geheten, en viel onder opeenvolgende ministeries van onderwijs en wetenschappen. Maar door de wisseling van ministeriële portefeuilles raakte het in de jaren 60 wat op drift. Zo viel het opeens onder het Ministerie van CRM en weer later onder WVC. Niks wetenschap. De oplossing was de NIR-directeur dan maar tevens cultureel attaché bij onze ambassade in Rome te maken en een tentoonstellingszaaltje in het instituut in te richten. Dat was het geval toen het Satricum-project begon, en nog steeds zo toen Beatrix en Claus in 1985 onze tentoonstelling daar bezochten. Van enige internationale culturele samenwerking was geen sprake, eenvoudig omdat 'Satricum' formeel geen cultuur was maar wetenschap. En dan nog, als culturele samenwerking centraal had gestaan, dan was het onder het toen dominante beleid gegaan om zenden, zeker niet om ontvangen of iets ertussenin.

Ondanks Claus' vernieuwende blik is het Nederlands cultuurbeleid in het buitenland

lange tijd vooral bedoeld geweest om dat buitenland met de Nederlandse kunst en cultuur kennis te laten maken – die vond men indertijd toch wel kenmerkend voor de identiteit van de natie. Pas later verfijnde dat zich tot multiculturalisme (diversiteit), relativisme (geen enkele relatie tussen natie en cultuur meer) en ook *soft diplomacy*. Maar daar wist ook Claus toen nog niks van. De essentie van onze activiteiten in Satricum is altijd wetenschappelijk geweest, maar zoals uit de andere bijdragen van vandaag kan worden afgeleid, in toenemende verrijkt met verrassende culturele en maatschappelijke facetten.

Buitenlandse archeologie vermaatschappelijkt

En dat laatste blijkt geen toeval te zijn. In een recente Leidse studie (2012) van buitenlandse archeologische activiteiten is een van de saillantste conclusies, voor althans het Nederlandse aandeel, dat er sprake is van een sterke vermaatschappelijking. “... in Dutch archaeological projects abroad, local involvement is growing. Site management, the concern for archaeological remains and the acknowledgement of subaltern values towards heritage is generally growing, and project policies and archaeologists are increasingly aiming at a more equal and ethical collaboration between foreign scientists and local people.” Het gaat tegenwoordig naast wetenschappelijk onderzoek ook en vooral om sociaal engagement. Waar het huidige Satricum, ofschoon in die studie niet betrokken, een perfect voorbeeld van is.

Met veel dank aan Phil Compennolle, Martijn Eickhoff, Marijke Gnade, Barbara Heldring, Peter en Elisja van Kessel-Schulte, Tamara van Kessel, Eric Moormann en Stefania Quilici-Gigli.

Bronnen

Civiltà del Lazio primitivo (tentoonstellingscatalogus 1976). Rome: Multigrafica editrice.

M. van den Dries, C. Slappendel en S. van der Linde, ‘Dutch archaeology abroad: from treasure hunting to local community engagement’, in S. van der Linde et al. (red.), *European Archaeology Abroad*, Leiden 2012, 125-156.

G. Colonna, ‘In margine alla mostra sul Lazio primitivo’, *Studi Romani* 24, nr. 1, maart 1976, 57-61.

Toine Minnaert, ‘Vijftig jaar ICB-beleid. De stand van zaken’, *Boekman* 32 nr. 125, winter 2020-2021, 4-7.

C.M. Stibbe, M.W. Stoop, P. Marzolff, M.B. Annis, A.J. Beijer, ‘Un castelluccio medievale sul Monte Argentario. Rapporto su uno scavo in località ‘I Mulini’ presso Porto Ercole eseguito nel 1976 dall’Istituto Olandese di Roma’, in *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome*, 41, 1979, 67-138.

D.J. Waarsenburg, *Satricum, cronaca di uno scavo. Ricerche archeologiche alle fine dell’Ottocento*. Rome: Fratelli Palombi Editori 1998.